

Modern Libya Edebiyatı

(ŒİR - ÖYKÜ)

Prof. Dr. Nurettin Ceviz

akdem
YAYINLARI

akdem

YAYINLARI

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Akdemistanbul Eğitim
Yayıncılık ve Danışmanlık Hizmetleri Turizm Organizasyon Tic. Ltd. Şti.'ye aittir.

Genel Seri No: 254
Arap Edebiyatı Serisi: 18
ISBN: 978-625-94248-3-5

Kitabın Adı
Modern Libya Edebiyatı
(Şiir - Öykü)

Yazar
Prof. Dr. Nurettin Ceviz

Genel Yayın Yönetmeni
Dr. Muhammed Ağırakça

Yayın Koordinatörü
Serhat Yakıcı

Tashih
İpek Deykitli

Mizanpaj
Akdem Grafik

Kapak Tasarımı
Nuhun Gemisi
(Kapak Fotoğrafi: Marcus Aurelius Taki, Trablus/Libya)

Baskı-Cilt
Meteksan Matbaacılık
Beytepe Köy Yolu No: 3
Bilkent/Ankara
Tel: 0312 266 44 10
Sertifika No: 46519

1. Baskı
İstanbul, Ağustos 2024

Akdemistanbul Eğitim Yayıncılık ve Danışmanlık Hizmetleri
Turizm Organizasyon Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 40016

Akşemsettin Mah. Akdeniz Cad. No: 99-101
Fatih-İstanbul • Tel: (0212) 521 41 16
akdemyayinlari.com • info@akdemyayinlari.com
akdemistanbul.com.tr • info@akdemistanbul.com.tr

Modern Libya Edebiyatı

(Œiir - ÖYKÜ)

Prof. Dr. Nurettin Ceviz

akdem
YAYINLARI

PROF. DR. NURETTİN CEVİZ 1958 yılında Urfa'da doğdu. İlkokul, ortaokul ve liseyi Ankara'da tamamladı. 1982 yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalından mezun oldu. 1976-1982 yılları arasında T.C. Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğünde görev yaptı. 1982-1995 yılları arasında ENTES A.Ş.'nin Libya grubunda mütercim-tercümanlık ve yöneticilik yaptı. 1996-1997 yıllarında Atatürk Üniversitesi Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezinde Okutman olarak görev yaptı. 1998 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Arap Şiirinde *At Tasviri (Câhiliyye ve İslâmi Dönem)* konulu Yüksek Lisans Tezini; Eylül 2002'de yine aynı Enstitüde *Osmanlı Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı (1517-1798)* konulu Doktora Tezini tamamladı. Ağustos 1997'den itibaren Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Arap Dili Eğitimi Ana Bilim Dalında görev yapmış ve 2013 yılında emekli olmuştur. Bir süre İpek Üniversitesinde görev yapmıştır. Arap dili ve edebiyatı alanında çalışmaları bulunmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır. Arapça ve İngilizce bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	7
KISALTMALAR.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM LİBYA HAKKINDA

1. LİBYA ADI.....	11
2. LİBYA'NIN COĞRAFİ KONUMU.....	11
3. LİBYA'NIN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	12
4. EDEBİYAT, BİLİM VE KÜLTÜR KURUMLARI.....	24

İKİNCİ BÖLÜM LİBYA EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

1. OSMANLI DÖNEMİ (1842-1911).....	35
2. İTALYAN İŞGALİ DÖNEMİ (1922-1942).....	44
3. İNGİLİZ YÖNETİMİ DÖNEMİ (1942-1950).....	69
4. BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ (1951'DEN GÜNÜMÜZE).....	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MODERN LİBYA ŞİİRİ

1. KIRKLI YILLAR.....	88
2. ELLİLİ YILLAR.....	109
3. ALTMİŞLİ YILLAR.....	137
4. YETMİŞLİ YILLAR.....	151
5. SEKSENLİ YILLAR VE SONRASI.....	180

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MODERN LİBYA ÖYKÜSÜ

1. İLK ÖYKÜ DENEMELERİ.....	223
2. ELLİLERDEN YETMİŞLERE DOĞRU ÖYKÜ.....	232
3. SEKSENLİ VE DOKSANLI YILLARDA ÖYKÜ.....	245
4. LİBYA'DA ÖYKÜ ELEŞTİRİSİ.....	253
5. LİBYA'DA YAYIMLANAN ÖYKÜ KİTAPLARI.....	258
6. BAZI ÖNEMLİ ÖYKÜCÜLER VE ÖYKÜLERİNDEN ÖRNEKLER.....	263
SONUÇ.....	355
TÜRKİYE'DE LİBYA İLE İLGİLİ OLARAK YAYINLANAN KİTAP, MAKALE VE TEZLER BİBLİYOGRAFYASI.....	359
KAYNAKÇA.....	365
DİZİN.....	369

ÖN SÖZ

Dört yüz yıla yakın bir süre Osmanlı devletinin bir vilayeti iken, bugün coğrafi olarak Türkiye'den oldukça uzakta yer alan Libya gibi bir ülkenin, son yüz yılının edebiyatını, şiir ve öyküsünü ele alan akademik bir çalışmanın niçin yapıldığı hakkında çeşitli şeyler söylenebilir. Günümüzde, Libya söz konusu olduğunda, siyasetçiler, iş çevreleri ve akademisyenler birbirine benzer şekilde “*yüzyıllara dayalı ortak bir kültürel geçmişe sahip olduğumuz Libya...*” ifadesiyle sözlerine başlamaktadırlar.

Bu kanıksanmış söylem, bir duygusalıktan hareketle dile getirilse de, aynı zamanda yadsınamayacak bir gerçeğin ifadesi olarak kabul edilmelidir. Aramıza giren yüz yıllık bir ayrılıktan sonra, bugün toplumların birbirini adeta yeniden tanımayaya ihtiyaçları olduğu, bunu sağlamanın etkili yollarından birinin de karşılıklı edebi ürünlerin tanınması olduğu kanaatindeyiz.

Gerçekten de, Osmanlıların Libya ile XV. yüzyılda, Trablusluların yardım talebiyle başlayan ilişkileri, çoğu zaman problemsiz olarak 1911'deki İtalyan işgaline kadar sürmüştür.

Edebiyat tarihi araştırmalarında, tasnifi kolaylaştırmanın bir aracı olarak kullanılan dönemlere ayırma ve adlandırma işi, yaygın olarak siyasî gelişmeler esas alınarak yapılmaktadır. Bu sebeple, 1911'e kadarki dönem *Osmanlı Dönemi*, 1911-1952 arası ise *İşgal Dönemi* olarak adlandırılmaktadır. İtalyan işgali ile İngiliz yönetiminin ardından bağımsız Libya Devletinin kurulmasıyla, bir çok alanda olduğu gibi, edebiyat ve kültür açısından da *Modern Dönem* başlamıştır.

Siyasî bağımsızlıkla başlayan Modern Döneme gelinceye kadar, Libya'nın kültür ve edebiyat tarihine etki eden en önemli olgular Osmanlı yönetimi ve İtalyan işgalidir.

İşte açıklamaya çalıştığımız bu sürecin ardından başlayan Modern Dönemin şiir ve öykü deneyimlerini ele alan bu çalışmada, dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Libya'nın coğrafyası ve tarihi hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiş, edebi hareketleri yakından ilgilendiren siyasî gelişmeler özetlenmiştir. Burada sosyopolitik ortamdan etkilenmemesi imkansız olan edebiyatçının, hangi şartlarda ve bazen baskılar altında yaşadığına ve sanatını sergilediğine dair bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Ayrıca Modern Döneme geçişte, toplumun biricik bilim ve kültür kurumları olan ve giderek ülkenin üniversitelerine dönüşen Zâviyeler ve fonksiyonları üzerinde du-

rulmuş ve kitap basımının henüz yaygın olmaması sebebiyle, edebî çalışmaların toplumda iletilmesinin tek vasıtası olarak hayati bir fonksiyon üstlenen gazete ve dergiler hakkında özet bir bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Modern Dönemi belli ölçüler dahilinde etkilediğine inandığımız Osmanlı Dönemi ile İtalyan işgali ve İngiliz yönetimi dönemlerindeki edebî ve kültürel durum hakkında modern döneme yaklaştıkça daha ayrıntılı olmak üzere bilgiler verilmiş ve önemli şahsiyetler üzerinde durulmuştur. Edebî hayatla ilgili genel bilgiler verilirken gerekli yerlerde şairlerden örnekler sunulmuştur.

Kitabın en önemli bölümlerinden olan üçüncü bölümde modern Libya şiiri, 1940'lı yıllardan başlayarak onar yıllık dilimler halinde teker teker ele alınmak suretiyle incelenmiştir. Bu onar yıllık dönemlerin her biri kendi içinde, şiirde görülen muhteva, şekil, dil ve üslup yönünden ele alınmış, ayrıca varsa o dönem için belirleyici siyasî ve sosyal olaylar üzerinde durulmuş ve bu onar yıllık dönemlere damgasını vurmuş edebî dehaler, ayrı başlıklar halinde sunulmuştur.

Bu bölümde, her dönemden şairler ve şiirlerine yer verilmeye çalışılmışsa da, seksenli yıllardan itibaren daha çok şairin şiirlerine yer verilmiştir. Yine bu bölümde, Libya'da yayımlanmış bütün şiir kitapları, belli bir sistem dahilinde ve kronolojik olarak sunulmaya çalışılmıştır.

Modern Libya Öyküsü başlığını taşıyan dördüncü bölümde ise, şiirle karşılaştırıldığında, aslında bütün Arap coğrafyası için yeni bir tür olarak öykünün, Libya'daki ilk denemelerinden günümüze kadarki gelişimi, yine dönemler halinde oldukça ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Bu arada, öykünün gelişimi üzerinde belirleyiciliği olan sosyal ve ekonomik olaylar ve bunların ışığında öne çıkan temalar üzerinde ayrı ayrı durulmuştur.

Çalışmanın, Libya şiiri ve öyküsüyle ilgili olarak ülkemizdeki ilk çalışma olduğu göz önüne alınarak, öykü bölümünün de mümkün olduğunca ayrıntılı olmasına çalışılmıştır; öncelikle, Libya'da basılmış hemen hemen tüm öykü kitaplarının isimleri kronolojik olarak verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, çeşitli kaynaklardan okuduğumuz ve sayıları birkaç yüzü bulan öykülerden bir kısmının özeti ilgili yerlerde verilmiştir. Ayrıca Modern Libya öyküsünü temsil etme karakterine sahip olduğuna inandığımız 17 öyküciye ait 18 öyküsünün çevirisi, son bölümdeki seçkide verilmiştir.

Böylece, yukarıda sözünü ettiğimiz yeniden birbirini tanımaya katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Şiir bölümünde yer verilen şiirlerin tamamı Türkçeye çevrilmiştir. Ancak, nasıl çevrilirse çevrilsin, bir şiir çevirisinin çoğu zaman aslındaki güzelliği ve duygusallığı aynen yansıtamayacağı gibi, içerdiği kültür odaklı kavramlar, çağrışımlı ifadeler, deyimler ve sözcükler gibi unsurların, şiirin çevrilebilirliğini ağırlaştırdığı gerçeğinin göz önünde bulundurulması yönündeki dileğimizi belirtmeden geçemeyeceğiz.

Çalışmanın boyutunun gereğinden fazla olmaması amacıyla, öykü bölümünde sunulan örneklerin Arapça metinlerine yer verilmemiştir. Bunun yerine çevrilen öykü sayısı fazla tutulmuştur.

Sonuç olarak okuyucunun, bir yandan tarihi arka planı ile birlikte Modern Libya edebiyatının şiirini ve öyküsünü tanıırken, diğer yandan ayrı kaldığımız yüz yıl boyunca Libya insanının hayatına damgasını vuran sosyal, ekonomik ve siyasî olayları, bu olayların çok boyutlu etkilerini, bunların toplumun üyelerince nasıl algılandığını ve edebiyatçıların aynasına nasıl yansıdığını izleme imkanı bulabileceğini ümit etmekteyiz.

Türk okuyucusu, Modern Arap edebiyatının öykü, şiir ve roman türlerine ait eserlerini, doğrudan Arapçadan yapılmış çevirilerinden okuma zevkine ancak yakın zamanlarda varabildi. Uzun zamandır bu edebî çalışmalar, İngilizce ya da Fransızca gibi ikinci bir dilden dilimize aktarılarak okunmuştu. Doğrudan Arapçadan çevrilerle Türk okuyucusuna sunulan edebî ürünler, antoloji niteliğindeki şu iki eserde toplanmıştı. Hüseyin Yazıcı, *Çağdaş Arap Öyküleri*, 1999; Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, 2004. Bunların yanında, bir yazarın ya da şairin eserlerinin Arapça orijinaleri esas alınarak hazırlanmış az sayıda müstakil çalışma da bulunmaktadır ancak burada onlardan teker teker söz etmek mümkün değildir. Bu bilgileri, tüm Arap coğrafyasındaki edebî ürünlerin, dilimize doğrudan Arapçadan çevrilmesine olan ihtiyacın altını çizmek için verdik.

Kitabın hazırlanması esnasında ihtiyaç duyduğum tüm kaynakları temin ederek Libya'dan bana ulaştıran değerli dostum Cemalettin Pekşen'e, şiirlerin çevirisi esnasında yardımlarını esirgemeyen değerli meslektaşım Selma Ketene'ye ve kitabı baştan sona okuyup eleştirilerini sunan değerli meslektaşlarım Prof. Dr. Musa Yıldız ile Prof. Dr. M. Hakkı Suçin'e teşekkür ederim.

Prof. Dr. Nurettin CEVİZ

Ankara, 2024

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale (madde)
a.mlf.	: aynı müellif
b.	: bin (ibn)
.	: Çoėulu
bibl.	: bibliyografya
bkz.	: bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
diğ.	: diğ.eri
hk.	: hakkında
İA	: İslam Ansiklopedisi (MEB)
MÖ	: Milattan önce
öl.	: ölümü
s.	: sayfa
S.	: sayı
tsz.	: tarihsiz
vd.	: ve devamı

BİRİNCİ BÖLÜM

LİBYA HAKKINDA

1. LİBYA ADI

Libya adı İslam literatüründe kullanılan bir isim değildir. Müslüman olmadan çok önceden itibaren ilk defa Yunanlılar tarafından bölge için kullanılan adlardan biri olmakla beraber, esas itibarıyla “Trablus” veya “Trablus ve Bengazi” kullanılmıştır. Libya adı da kullanıldığında, günümüzdeki gibi ülkenin tamamı için değil, batısını teşkil eden Trablus bölgesinin adı olarak kullanılmıştır. Trablusu'l-Garb, (Osmanlıcada) Trablus-i Garb ve Trablusgarp adları ise buranın Suriye-Lübnan'daki (Doğu) Trablus'tan ayrılmasını sağlamak içindir.

Libya adının, bölgenin ilk yerleşimcilerinden Berberî Levâte Kâbilesinin adının değişiminden geldiği tahmin edilmektedir. Libya'nın ilk yerli ahalisi olan Libîler hakkında yeterli bilgi bulunmamakla beraber, bunların Berberî Levâte'nin atası olduğu ileri sürülmektedir.

Doğu bölgesinde yer alan Bengazi'nin antik dönemden gelen adı ise Sirenaika'dır. Ülkenin günümüzdeki resmi adı “el-Cemâhîriyyetu'l-'Arabîyyetu'l-Libîyyetu's Şa'biyyetu'l-İştirâkiyyetu'l-'Uzmâ “dır. Büyük Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyyesi.²

2. LİBYA'NIN COĞRAFİ KONUMU

Libya, Afrika kıtasında yer alan ülkeler içinde Sudan, Cezayir ve Kongo'dan sonra, 1.759.540 kilometrekare ile en büyük yüzölçümüne sahip ülkedir. Kuzeybatısında Tunus, batısında Cezayir, güneyinde Nijer ve Çad, güneydoğusunda Sudan, doğusunda ise Mısır ile komşudur.

1 Erinç, Sırrı, “Bingazi”, DİA, I-XXIX, İstanbul, 1988-2016, VI, 181-183.

2 Libya hk. ayrıntılı bilgi için bkz.: Kavas, Ahmet, Koloğlu, Orhan, “Libya”, DİA, XXVII, 174-188; Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, I-V, Ankara, 1996, I, 230-233.

3. LİBYA'NIN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

3.1. Antik Dönem

Batıda yer alan Trablus, bölgeye ticari amaçla gelen Fenikeliler tarafından kurulmuş ve bölge MÖ V. yüzyılda Kartaca'ya bağlanmıştır. Bingazi ise MÖ 630 yılında bölgeye gelen Yunanlılar tarafından kurulan antik Siren şehrinin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Tarih içinde ülkenin doğusu Mısır ile, batısı ise Tunus ile ilişkiydi. MÖ 146'da Romalılar Kartaca'yı yıkarak tüm Kuzey Afrika'yı ele geçirdiler. İzleyen yüzyıllarda bölge önemli gelişmeler yaşadıysa da uzun süren Berberi saldırılarıyla zayıflayarak 430'da Vandallar'ın işgaline uğradı; ülkenin fakirleşmesi Bizanslıların işgalini ve hakimiyetini kolaylaştırdı (535).³

3.2. İslâmî Dönem

Hız. Ömer devrinde 'Amr b. 'Âs komutasında Mısır'ı fetheden İslam ordusu (642) Libya ve Tunus'taki Bizans hakimiyetine son vermek üzere bölgeye yöneldi ve önce (Berka) Sirenaika ele geçirilerek Levate Kâbilesi cizye karşılığı yerinde bırakıldı, Müslümanların Trablus'a saldırıları durmadı, nihayet 647'de Bizanslılar yenildi.

Hız. Ali ve Mu'âviye b. Sufyân arasındaki mücadele sırasında (657) Berberiler Bizans desteğiyle ayaklandılarsa da, 651'de Trablus ve çevresi Müslümanlarca tekrar ele geçirildi. 'Ukbe b. Nâfi' komutasındaki ordular Libya dahil bütün Kuzey Afrika'yı ele geçirmek amacıyla çokca seferlerde bulundu (669-675). Bu saldırılar esnasında esas direnci Bizanslılardan ziyade Berberi Hevvare ve Levate Kâbileleri gösteriyordu. Berberiler de Müslüman olmaya başlayınca bölgede yeni karargahlar kurulmaya başlandı ve 'Ukbe b. Nâfi' ordusunda görev alan Berberiler Kuzey Afrika'daki seferlerde görev aldılar.

Berberilerin reisi Kuseyle b. Lemzem (ö. 689) Müslüman olduktan sonra öldürülüşüne kadarki süreçte birkaç isyanda daha bulundu; hatta Berberiler Kayrevân'ı Bizanslılar da Berka'yı ele geçirdi. Bu arada Berberilerin başına Kâhine adlı bir kadın geçti; Bizanslılar Kartaca'yı geri aldı. 698'de Kâhine öldürüldü ve Berberiler tamamen Müslüman oldu. Kartaca yeniden Müslümanların eline geçti ve İfrikiyye kesin biçimde İslam hakimiyetine girmiş oldu.

707'de Mûsâ b. Nusayr'ın Afrika valiliği zamanında Afrika'daki İslam fetihleri tamamlandı ve burası tarihte ilk defa İfrikiyye (Tunus ve Trablus), el-Mağribu'l-Avsat (Cezayir) ve el-Mağribu'l-Aksâ (Fas) adlarıyla üç bölgeye ayrılıp her birine amiller gönderildi.

Tamamen Müslüman olmalarına rağmen Berberilerin istekleri bitmiyordu; Roman ve Bizans dönemlerinde kendilerine verilen imtiyazların Araplar tarafından kaldırılmasından rahatsız olan Berberi Kâbilelerinden Hariciliğin İbâziyye kolunu

3 Kavas, Ahmet, Koloğlu, Orhan, *agm.*, XXVII, 176; Öztuna, Yılmaz, *age.*, I, 231.

benimseyenlerin Trablus'a saldırarak burayı ele geçirmesi üzerine (741) dönemin valisi Hanzale b. Safvân el-Kelbî tarafından düzenlenen saldırılarla bozguna uğrattıldılar (742). Bölgede Berberilerce düzenlenen ayaklanmalar **Abbâsiler** döneminde de sürdü. Bir ara Trablus ve Kayrevân'ı aldılar (757); 761'de düzenlenen saldırılarla buralar geri alındı. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında Berberiler Trablus ve Kayrevân'ı tekrar aldılar (768); Libya'da Abbâsiler yeniden güvenliği 772'de sağlayabildiler.

Kuzey Afrika'da sonu gelmeyen ayaklanmalara bir çare olması için Halife Harûnurreşid İfrikîyye valiliğine, veraset yoluyla çocuklarına geçmek üzere emirlerinden Ağleb b. Sâlim'in oğlu İbrâhim b. Ağleb'i tayin etti. Böylece Libya'da **Ağlebîler** dönemi başlamış oldu (800). Sağlanan güvenlik ortamının yardımıyla bölge gelişmeye başladı. Tunus ve Trablus'u 908'e kadar yöneten Ağlebîlerin hükümrânlığına **Fâtîmîler**, burada kendi devletlerini kurarak son verdiler. Bu son iki dönemde de isyanların ardı arkası kesilmedi. 972'de Fâtîmîlerin başşehri Mısır'a taşınarak İfrikîyye ve Mağrib valiliği Sanhace Kâbilesine verildi. **Sanhâceler** bölgenin Fâtîmîlere bağlılığını sağlamaya çalıştılar. Bulukkin b. Zîrî ile başlayan **Sanhâceler** zamanı Berberilerin İfrikîyye'de güçlü oldukları bir dönem oldu; bu güce dayanarak Zîrîler 1049'da, Fâtîmîler'e karşı çıkarak Abbâsîlere bağlandılar ve bölgede Mâlîki mezhebi yayılmaya başladı. Halife Mustansır Billâh'ın uygulamalarıyla Berberiler çok rahatsız edildiler ve etkinliklerini yitirdiler. 1160 yılında Libya'yı Sicilya adına yönetmekte olan Yahyâ b. Matrûh aynı yıl Mağrib'de kurulan **Muvahhidler** Devletine bağladı. 1207-1323 yılları arasında İfrikîyye **Hafsîler** hanedanının yönetiminde kaldı. İç karışıklıklar bitmek bilmiyordu; Trablus birkaç defa el değiştirdi. 1327'de Berberi kökenli **Ammâroğulları** hanedanının temeli atıldı. 1355'te ise Ceneviz Amiralî Philippo Doria Trablusgarb'ı ele geçirdi ve beş ay elinde tuttuktan sonra **Merînilere** sattı.

Tekrar Hafsîler'e bağlanan bölgede bundan sonra gelen yöneticiler bazen Hafsîlere tabi olarak bazen de bağımsız bir şekilde davrandılar. Bu arada Trablus bir de Sicilya kralının, hemen ardından yine Hafsîlerin eline geçti ve Ammâroğulları hanedanına son verildi. Bu dönem 1401'de İspanyolların burayı istila etmesine kadar devam etti.

İspanyollar, Endülüsteki Müslüman şehirlerini birer birer ele geçirdikleri gibi güçlerini Kuzey Afrika'ya yönelterek buradaki şehirleri de zaptetmeye başladılar. V. Ferdinand'ın gönderdiği ordu tarafından 1510'da Trablus Hafsîlerden alınarak halkın bir kısmı kılıçtan geçirilip kalanları da şehir merkezinden uzaklaştırıldı. Bunu izleyen Şarlıken zamanında halkın şartlı olarak şehre dönmesine izin verildiyse de 1534'te Barbaros Hayreddin Paşa tarafından buraların ele geçirilmesine engel olmadılar. Yine de Şarlıken şehre tekrar saldırıp geri alarak Hıristiyan din adamlarına devretti. 1551'de şehir Turgut Reis ve Kaptanıderya Sinan Paşa tarafından alınıp Osmanlı Devletinin topraklarına katıldı.

Evlad-ı Muhammed'in elindeki güneydeki Fizan Bölgesi ise 1577'de Osmanlı Devletinin topraklarına katılmıştır.

3.3. Osmanlılar Dönemi

Osmanlılar'ın Kuzey Afrika'ya ilgileri XV. yüzyılda başladı. Ama İspanyol işgalinden kurtarılmaları için Trablusgarblılar ilk defa 1510'da, ikinci defa da 1519'da İstanbul'a bir heyet göndererek yardım istediler. Nihayet, Osmanlıların Akdeniz'de ağırlıklarını iyice hissettirdikleri bir dönemde Turgut Reis'in gayretleriyle 15 Ağustos 1551'de Trablus ele geçirildi.

Osmanlı Devleti için Trablus Ocağının da bulunduğu Garp Ocakları hem İmparatorluğu ve İslam dünyasının savunmasında ileri bir karakol sayılıyordu.

Tamamen Türk kökenli olan yeniçeri ve leventler savaşlarda İstanbul'dan gelen emirlere göre devletin destekçisi olmakla yükümlüydüler. Ayrıca ilke olarak evlenmemeleri gereken yeniçerilerin yerli kadınlarla evlenmelerinden doğan erkek çocuklarının "kuloğlu" adı verilen bir Türk-Arap karışımı nesil meydana çıkarması da kaynaşmaya önemli katkıda bulunmuştur.

Libyalı meşhur tarihçi İbn Galbûn'a göre, bölgeye Türk hakimiyetiyle birlikte refah ve huzur ortamı gelmiş, Turgut Reis'in beylerbeyliği yıllarında (1553-1565) Trablus şehrinin nüfusu artmış ve halkı zenginleşmiştir.

XVI. yüzyılın değişen ekonomik dengeleri, Libya'nın İstanbul'dan değil de ağırlıklı olarak yerinden yönetilmesini gerektiriyordu. Böylece beylerbeyilerle ocaklıların temsilcisi konumundaki "dayı"lar arasında bir denge oluşmaya başladı. Artık yönetim ağırlıklı olarak dayıların elindeydi. İç karışıklıkların bastırılmasında İstanbul'daki merkezi hükümetten ziyade dayılar etkili olduğu gibi, İngiliz, Fransız ve İspanyol hükümetleri de bölgedeki ticari gemilerinin korunması için doğrudan dayılarla anlaşmalar yapmaya başladı. Bu sürecin sonucu olarak 1711'de dayılığa gelen Karamanlı Ahmed Bey, Osmanlı Devleti'nin şekilde kalmış olan beylerbeyi gönderme uygulamasını sona erdirdi ve dayılık babadan oğula geçen bir uygulama oldu. Karamanlı iç ve dış politikalarında oldukça bağımsızdı.

XVII. yüzyılda Osmanlı merkezi idaresinin eyaletler üzerindeki kontrolü zayıflamaya başladı. Ayrıca 1793'ten itibaren Karamanlı ailesi içinde iktidar çekişmeleri artınca Trablus'un gücü zayıfladı.

XIX. yüzyılın başlarında İsveç, Amerika, Sardunya, Napoli, İngiltere ve Fransa ile çıkan çatışmalar sonunda Trablus'un aldığı haraçlar ortadan kalktı. Ayrıca adı geçen devletlerin silah gücü yüksek modern gemileri de vardı. Ekonomik durumu çok zayıflayan Trablus'un işçilerini İngiliz, Fransız ve Sardunya konsolosları yönetir hale gelmişti. 1802'de Amerika ile yapılan savaş ve Mısır'a saldırdığında Fransa'yı tutması eyaletin gücünü iyice zayıflatmıştı. Şehrin ileri gelenleri 1832'de İstanbul'a başvurarak Karamanlı ailesinin valilikten uzaklaştırılmasını talep etti. 1856'ya ka-

dar süren çatışma ve isyanların ardından ikinci Karamanlılar devri denen dönem başladı.

1864'te Trablusgarp vilayet, 1877'de Bingazi ayrı bir sancak oldu.

1800'lerin başlarında ilk matbaa kuruldu ve ilk gazete yayımlandı. 1899'da Fünun ve Sanayi Mektebi kuruldu. 1911'deki İtalyan işgaline kadar Trablusgarp ve Bingazi'ye borularla su getirilmiş ve kıyılar açılmıştı. İstanbul ile telgraf bağlantısı sağlanmıştı. Bir ziraat okulu ve 160 ilkokul açılmıştı. 1908'de Trablus'un nüfusu 32.000, Libya'nınki ise 500-600 bin dolayındaydı.

1878'de Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesi ve arkasından Tunus'un Fransa (1881), Mısır'ın da İngiltere (1882) tarafından işgali, Afrika'nın tamamıyla paylaşılması pazarlıkları çerçevesinde Libya'nın talipleri arasında yeni tartışmalara yol açtı. Osmanlı Devleti bu durum için, bölgenin silahlandırılması dahil bir çok tedbirler alıyordu. Bu arada ileriye yönelik bir tedbir olarak bölgenin ileri gelenlerinden ve Medeniyye Tarikatından Şeyh Zâfir, kendisine danışılmak üzere İstanbul'a çağrıldı; bütün ileri gelenlerin oğulları İstanbul'da açılan aşiret mektebine aldırılarak bağlılıkları güçlendirilmeye çalışıldı. Senûsiye Tarikatı da Osmanlı Devleti'ne bağlılığını açıkladı.⁴

1908 Osmanlı Meclisi'ne, Mustafa Efendi (Hums), Ömer Mansur Paşa ve Yûsuf Şetvân Bey (Bingazi), Ferhâd Bey, Sâdik Bey ve Naci Bey (Trablusgarp), Câmi Bey (Fizan) ve Süleymân el-Bârûnî (Cebel-i Garbi) milletvekili olarak katılmışlardır.

3.4. 1911-1951 Arası Siyasî Durum

Osmanlı Devleti'nin topraklarından, İngiltere ve Fransa'nın dışında pay almak isteyen üçüncü bir Avrupa Devleti, ilk defa 18 Haziran 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde devreye girmiştir. 1869'dan itibaren İtalyan Krallığı, Libya'yı eski Roma İmparatorluğu'nun Mare Nostrum'u (kendi denizi) ve Akdeniz'i de doğal bir gelişme alanı saymıştır. Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesine karşılık kendileri de Tunus'u ele geçirmeye kalkışmışlar ama Osmanlı Hükümetinin sert çıkışıyla karşılaşmışlardır. Yine de Tunus'a barış yoluyla girerek, demiryolları ile telgraf hatları çekmişler, bankalar açmışlar ve oradaki nüfuslarını artırmışlardır. İtalyan kültürünün Tunus'a yerleştirilmesine çalışmışlardır. Ancak Berlin Kongresi'nde İngilizler tarafından İtalyanlara Libya konusunda bazı muğlak ifadelerle vaadlerde bulunulmuştur. Bunun üzerine İtalyanlar, zaten kendi jeopolitik çevreleri içindeki Trablusgarp ve Bingazi ile ticari ve kültürel bakımlardan yakından ilgilenmişler, buralarda dinî misyonerlerin yönettiği hastaneler ve okulların yanısıra ayrıca bankalar ve ticarethaneler açmışlar ve kapitülasyon imtiyazlarından faydalanarak ülkenin her

4 Kavas, Ahmed, Koloğlu, Orhan, *agm.*, XXVII, 179-180.

5 Osmanlı meclisindeki Libyalılar ve faaliyetleri hk. ayrıntılı bilgi için bkz. koloğlu, Orhan, *Osmanlı meclisinde Libya ve Libyalılar*, İstanbul, 2003

tarafındaki etkilerini artırmaya çalışmışlardır. Şehirlerde Arap gençleri, Türkçe'den daha büyük kolaylıklarla İtalyanca öğrenmekte ve İtalyan hayat tarzını daha çekici bulmaktaydılar.

Buna karşılık Osmanlı Valileri, bu sinsi nüfuz hareketinin farkına vararak mücadeleye etmişlerdir. Tam bu noktada, Senûsi hareketi kendini göstererek dini duyguların yayılması amacının dışında Libya çöllerinde ekonomik ve sosyal canlanma açısından da çok etkili olmuştur.

1911 Ağustos ayında İtalya'nın, Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki niyetleri Avrupa basınına sızdığı halde Bâbı Âlî bu durumu kabul etmemiştir.

İtalya'nın kötü niyetini bilmekle beraber Bâbı Âlî böyle bir şeye ihtimal vermiyordu. Yine de Derne adlı bir yük gemisine yüklenen yirmi beş bin mavzer, işgalden sadece üç gün önce limana boşaltılmıştı.

Konumuz olmadığı için ayrıntısına girmeyeceğimiz bir sürecin sonunda Libya, sahillerinden itibaren 29 Eylül 1911'de işgal edilmeye başlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı bittiğinde İtalya, çok kan dökmesine rağmen Libya'nın ancak sahil kesimlerinde tam anlamıyla hakim durumdadır ve toplam 80.000 askeri vardır. Bundan sonraki İtalyan tutumunu yansıtan bazı kritik olaylar şunlardır. 1919'da İtalyan Hükümetiyle Trabluslu direnişçilerin yaptığı anlaşmaya göre yeni bir Anayasa hazırlanıyordu. Buna göre Trablus halkına yeni bir meclis, İtalyan vatandaşlığı ve vergilerden muafiyet gibi bazı imtiyazlar tanınıyordu. Bu arada Bingazi bölgesi ayrı bir idari yapılanmaya götürülüyordu. Anayasa vadiyle İtalyan egemenliği dayatılıyordu ama, İdris es-Senûsi başkanlığındaki ileri gelenler, bunu kabul etmeyeceklerini bildiren bir beyanname yayınladılar.

1922 Ekim ayında Mussolini'nin iktidara geçisiyle birlikte İtalyanların Libya'ya karşı tutumları daha sertleşmiştir. 1932'ye kadar Libyalı mücahitlerin verdiği mücadeleye umutsuz bir çetecilik, bir yıpratma ve yıldırma savaşı niteliğinde geçmiştir. 1911'den beri süren bu şerefli mücadelede Ömer Muhtar müstesna bir yere sahiptir.

İlginç bir nokta da, İtalyan askerlerinin baskınları esnasında, iklim şartlarına daha alışkın olan Eritreli (Habeşistan) askerleri de Libyalılara karşı kullanılmalarıdır. Diğer yandan Habeşistan'a saldırırken de Libya'dan topladıkları askerleri savaştırıyorlardı. İtalyanlar, her iki cephede de Bedevi savaşçılara karşı, askeri taktik kurallarına göre hareketlerde bulunmanın boşluğunu bir ölçüde böylece öğrenmiş ve kapatmış oluyorlardı.

Libya'da bir türlü tam hakimiyet kuramayan İtalyanlar değişik yollara başvuruyorlardı. Örneğin, Graziani es-Senûsi Zâviyelerini kapatıp, şeyhlerini İtalya'daki ıssız Ustica Adasına sürmüş, mallarına el koymuştur. Kâbilelerin mücahitlerle ilişkisini kesmek için onları çoluk çocuk ve hayvanlarıyla birlikte etrafı tel örgüyle çevrilmiş kamplara toplatmıştır (Sirt'te 80.000 insan ve 60.000 baş hayvan bir

kampa toplanmıştı). İtalyanlar Libya'da iç harbin bittiğini 1932'de kayda geçirmişlerdir. Bundan sonra İtalyanların Libya'yı kolonileştirme faaliyetleri büyük bir hızla başlamıştır.

Aslında, karaya çıktıkları günden itibaren İtalyanların ilk işi toprak rejimine el koymak olmuştur. İlk İtalyan zirai kolonileri de Osmanlı ve yerli mücahitlerin kurşunları altında kurulmuştur. Mussolini'ye kadar Trablusgarp ve Bingazi Osmanlı zamanındaki gibi yönetilirken Mussolini'den sonra durum değişmiş ve bu şehirler, İtalyan Sömürgeler Bakanlığı'nca atanan valilerce yönetilmeye başlanmıştı. Böylece her türlü kolonizasyon ile ilgili yönetmelik ve talimatlar yayınlamak kolaylaşmıştır. Göçebe ve bedevi halka karşı etkisizleştirme politikası uygulanıyordu. Nüfus cüzdanı verilerek kontrol altına alınıyorlar, ellerindeki silahlar toplanıyordu. Verimli arazilerden kovuluyorlar, verimsiz kısımlarda iskana mecbur ediliyorlardı. Bunların sonucunda sadece Bingazi bölgesinden 20.000 kadar Libyalı Mısır, Sudan ve Orta Afrika'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Libya yerlilerinden oluşturulan askeri birliklerde bedevilere yüksek seviyede bir yaşama imkanı sağlanıyordu. Libya'yı işgal ederken Eritre'den getirdikleri askerleri kullandıkları gibi bu defa 1936-1937 Habeşistan Harbi'nde Libya'dan gönderilen önemli sayıda Libyalı yerli birliklerin yararlılıkları Trablus'u ziyaretlerinde İslâm Kılıcını (Seyful-İslam) kılıcı kuşanan Mussolini'nin nutkunda, o askerlerin parlak iltifatlarla anılmalarına sebep olmuştur.⁵ Nihayet Libyalılar İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıç aşamalarında İtalyan saflarında savaşmışlardır.

Osmanlı yönetimi altındaki Libya halkının hukuki statüsü, o zamanların islâmî Osmanlı hukuku çerçevesinde, tam eşitlik esası üzerine kurulmuştu. Libyalılar Türklere daha fazla imtiyaza sahip Osmanlı vatandaşı idiler. İtalyan yönetimi işgalden sonra, Libyalıları Libya'nın herhangi bir yerinde doğan İtalyan vatandaşı veya diğer bir devlet uyruğu olmayan ferdi (İtalyan tebaası) olarak ilan etmiştir. Böylece Libyalılar, Osmanlılar zamanındaki gibi, medeni ve siyasi bütün hakları olan birer vatandaş değil, İtalyan Sömürge Kanunlarına tabi, ikinci sınıf tebaa oluyorlardı. Bu sistem Fransızların Cezayir'de uyguladığı sistemin aynısıydı.

Bir Libyalı müslümanın, tam hukuku ile bir İtalyan vatandaşı olması ancak, miras ve evlenme gibi İslam dininin kendine verdiği haklardan feragat etmeyi kabul etmesiyle mümkündü.

Yukarıda bahsi geçen Trablus ziyaretinde Mussolini, Libyalı birliklerin Habeşistan seferinde gösterdikleri yararlılıkları övmüş, bunları asla unutmayacağını ve bunun karşılığını Libya halkına bağışlayacağı haklarla ödeyeceğini söylemişti. Bunun sonucu olarak 1939'da yerli müslümanlara "Özel İtalyan Vatandaşlığı" şerefini

5 Bu ziyaretinden sonra Mussolini'nin Trablus'un merkezine bir heykeli dikilmişse de, kendisi daha hayattayken, İngilizlerin Libya'ya girmesiyle birlikte bu heykel yıkılmıştır.

bağışlamıştır. Bu imtiyazlı vatandaşlığı kazanabilmek için İtalyanca okuma yazmayı bilmek, 18 yaşını doldurmuş olmak ve iyi ahlak sahibi olmak yetiyordu. Bu özel vatandaşlar silah taşıyabiliyorlar; Arap Faşist Karagömlek kıtalarına girebiliyorlar; Libya askeri birliklerinde subay, Arap topluluklarının oturduğu yerlerde belediye başkanı, Arap-İtalyan karma topluluklarının oturduğu bölgelerde ise müşavir ve faşist sendikalarda üye olabiliyorlardı. Ancak bu özel vatandaşlara memuriyet verilirken İtalyanlara amirlik yapacak bir göreve getirilmemeleri gerekiyordu.

İtalyanca'nın Libya'da yaygınlaştırılması için de çaba sarfediliyordu. Yerli halk için eski usul okullar devam ederken diğer yandan, karma okullarda İtalyan dili ve kültürü de öğretiliyor ama, kâbiliyetli müslüman çocukları orta sınıflara gelince, olgunlaşmış sayılarak tasdikname ile okuldan uzaklaştırılıyor, böylece onların İtalyanlarla aynı bilgi ve birikim seviyesine gelmelerine izin veriliyordu.

Araplara sadece hademelik, odacılık ve kapıcılık ya da alt seviyede memurluklar verilmiştir. Bunun bir sonucu olarak İngilizlerce işgal edilen Bingazi ve Trablus'ta (1943), yerli idare için gerekli yetişmiş unsur bulmakta zorluk çekilmiştir. Bağımsızlığın verildiği 1951'de yüksek öğretim görmüş Libyalı bir mühendis, bir doktor, dışçı ya da eczacı yoktu.

İtalyan işgalinin en önemli sonuçlarından biri, Libya topraklarına İtalyanların yerleştirilmesi idi. Ya gruplar halinde doğrudan göçmenler getirilerek kendilerine topraklar veriliyordu ya da kendisine toprağı işleme yetkisi verilen İtalyan şirketleri aracılığıyla göçmenler getiriliyordu. Her iki durumda da, bir aileye yirmi beş hektar arazi veriliyor, belli arazi grupları için birer merkez oluşturuluyordu. Bu merkezlerde depolar, bir kilise, bir okul, bir postane bir de Faşist Kulübü inşa ediliyor ve ailelerin tarlaları bu merkeze yollarla bağlanıyordu. Kuyu ve kanallarla arazilerin su ihtiyacı temin ediliyordu. Her aileye, ancak elli yıl sonra sahibi olabileceği üç dört odalı, mutfağı, tuvaleti, banyosu, kuyusu ve ahır olan bir ev veriliyordu. Göçmen olacak aileler İtalya'da çok sıkı bir elemenden geçirilerek seçiliyordu. 1940'a kadar getirilenlerin sayısı Trablus bölgesine 60.000 ve Bingazi bölgesine 40.000 olmak üzere 100.000'i bulmuştu.

İtalyan yönetimi 1932'den itibaren sükuneti sağlamaya başladığı Libya'da bazı imar faaliyetlerine geçti. Ülkedeki zeytin ağaçlarının sayısının iki katına çıkması, Bingazi-Trablus arasındaki 1050 kilometrelik asfalt yolun yapımı gibi yatırımlar için askeri harcamaların dışında, İtalya Devleti 1911-1942 arasında bir milyar iki yüz milyon dolar masraf yapmıştır. Tabii ki bunlar coğrafi yönden genişleme ve genişlediği alanlarda demografik artış amaçlayan emperyalistçe bir tutumun sonucu olarak kendi menfaatleri için yapılmış olmakla beraber, meydana gelen refah ve imarın müslümanlara da bir faydası olmadığı söylenemez.⁶

6 Karasapan, Celal Tevfik, *Libya Trablus, Bingazi ve Fizan*, Ankara, 1960, s. 267 vd.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde (1940), Habeşistan'ın tamamıyla İtalya'nın elinde olmasının işi ağırlaştırması sebebiyle, Libya'nın coğrafi ve stratejik durumu çok önemli bir rol oynamıştır. Savaş öncesinde İtalya'nın Habeşistan'da yüz otuz bin, Libya'da ise yüz altmış bin kişilik hazır kuvveti bulunuyordu. İngilizlerin Arap ve Mısırlı halk arasında savaşıacak yüz bin kişilik bir ordusu vardı. Ancak İtalya'nın bu güçle orantılı bir cesareti gösterememesi ve İngilizlerin Habeşistan'daki yurtseverleri de iyi örgütlemesi başta olmak üzere burada ayrıntısına giremeyeceğimiz bir çok sebepten dolayı İngilizler Libya'nın bazı bölgelerine, Fransızlar da Fizan istikametine doğru harekete geçerek Libya'yı ele geçirmeye başlamışlardır.

1943'te Seyyid İdris es-Senûsi Bingazi'ye halkın coşkunu gösterileri arasında girmiştir. 1949'da İngilizlerin davetiyle bir Anayasa hazırlanmıştır.

Sivil İtalyan kolonisinin ülkeden tamamen çekilmesi 1950 yılına kadar devam etmiştir. 1950'de Birleşmiş Milletler Libya'nın müstakil bir devlet olarak teşkilatlandırılması kararını almış, 7 Ekim 1951'de Libya Birleşik Krallığı'nın anayasası kabul edilmiş, 27 Kasım 1951'de de Birleşmiş Milletler Libya'nın bağımsızlığını ilan etmiştir.

İngilizlerin yönetimde söz sahibi olduğu 1942-1951 arasında siyasî alandaki belirsizlik ve tartışmalar dolayısıyla ekonomik, sosyal ve kültürel yönden bir durgunluk meydana gelmiştir. İtalyan kolonizasyonu zamanlarındaki dış yardımı tamamen kesilmiştir. İtalyan yönetiminin tamamen sona erdiği 1943'ten itibaren İtalyan bankaları da kapanmıştır. Koloni arazileri, belirsizlik nedeniyle verimsizleşmiş ve kamuya yük olmuştur. Libya halkının İtalyan döneminde eğitim ve öğretimden hiç yararlanmaması sebebiyle kültür seviyesi, ekonomik ve sosyal bir kalkınma hareketine destek olacak nitelikte değildir. 1943'ten beri bütün okullar kapalıdır. İngiliz yönetimi aracılığıyla Birleşmiş Milletler'in yaptığı yardımlarla çok küçük hareketler sağlanabilmiştir. Birleşmiş Milletler Teknik Yardım Heyeti ve Amerika-Libya Teknik Yardım Enstitüsü aracılığıyla yardımlar yapılmaya başlamıştır.

29 Mart 1951'de Libya Geçici Hükümeti kurulduysa da İngilizlerle Amerikalıların Bingazi ve Trablus'tan, Fransızların da Fizan'dan çekilerek, idari, siyasî ve mali sorumlulukları devretmesi hemen olmamıştır. İngiliz ve Fransız temsilcileri bir müddet daha, danışma kurullarında görev yapmıştır.

3.5. 1951'den Günümüze Kadar Siyasî Durum ve Libya-Türkiye İlişkileri

Kurulduğu yıllarda Libya, dünyanın en fakir devleti ilan edilmiştir.

1953'te İngiltere ile Dostluk Antlaşması imzalanır. Buna göre İngiltere Libya'yı dışardan gelecek saldırılara karşı koruyacaktı. Karşılığında da Trablusgarp ve Berkada İngiliz hava ve kara kuvvetleri bulunduracaktı; ayrıca Libya ordusunu eğitmek üzere İngiliz askeri uzmanları Libya'da bulunacaktı.

1954 yılında ise Amerika ile anlaşma imzalanır. Buna göre, Amerika Libya'ya maddi yardımda bulunacak ve bir çok üs için arazileri kullanacaktı.1956'da ise Fransızlar Fizan'ı terkederek.

1953'te Libya Arap Birliği'ne üye olduğundan dolayı İngiltere ve Amerika ile yapılan anlaşmalar, Mısır başta olmak üzere Arap ülkelerinin itirazları arasında gerçekleşmiştir.

Halen Libya'da bulunan 45.000 vatandaşının hak ve menfaatlerini korumak amacıyla İtalya Trablus'da büyükelçiliğini açar ve 1953'te yeniden Libya ile ilişkiler kurar.

Türkiye ve Türklere karşı sevgisini ve bağlılığını göstermek için Milli Savunma Bakanı Ankara'yı resmen ziyaret ederse de, Türkiye Libya ile ilişkilerini başlatmakta biraz gecikir. Elçiliğimiz ancak Ekim1953'te açılır ve ilişkiler başlar.

Sovyetler Birliği, Libya'ya 10 milyon ruble tutarında uzun vadeli borç vermek isterse de, Amerika ve İngiltere'nin baskısıyla bu gerçekleşmez.

Arap Birliği'ne de üye olması dolayısıyla komşusu Mısır ile iyi ve yoğun ilişkiler kurulur. Mısır'ın, özellikle Cemal 'Abdunnâsır'ın başını çektiği Arap milliyetçiliği, komşu Libya'da kısa zamanda etkisini gösterir ve Libyalılar Nasır'dan etkilenirler.

Libya'nın Türkiye ile ilişkileri, başladıktan sonra hareketlenir. 29 Ekim 1953'te yapılan Cumhuriyet Bayramı kabul resmine tüm hükümet ve meclis üyeleri katılır ve elçiliğin bulunduğu caddeye Türkiye Caddesi adı verilir. Ayrıca Trablus Belediyesi dört önemli caddeye daha İstanbul, Ankara, Atatürk ve Fatih Sultan Mehmet Caddesi adlarını verir. Bu arada Türkiye-Libya Dostluk ve Kültür Cemiyeti kurulur. Libyalı gençlerin çeşitli alanlarda eğitimi için yirmi beş öğrenciye burs verilir. Bunların bir kısmı Harp Okulunda okumuştur.

1954'te Başbakan Mustafâ b. Hâlim, iki bakan ve geniş bir heyetle Ankara'yı ziyaret eder.

1956'da Kral I. İdris es-Senûsi Savarona Okul gemisiyle Türkiye'ye gelir, çok iyi karşılanır ve resmi görüşmelerden sonra Yalova'da dinlenir.

Bu ziyaretlere karşılık Başbakan Adnan Menderes, kalabalık bir heyetle 1957'de Libya'yı ziyaret eder. Ancak Kahire radyosunun, ziyaret ve Türkiye aleyhine yaptığı yoğun yayınların gölgesinde geçen bu önemli ziyaretin sonunda bir ortak açıklama yapılmadığı gibi ortak bir bildiri bile yayınlanmaz.

1958'de Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Libya'ya yaptığı ziyaret Kral'ın himayesinde gerçekleşir ve bu ziyaret sırasında iki ülke arasındaki ilk işbirliği ve Kültür Anlaşması imzalanır.

1959'da zengin petrol yataklarının bulunması ülkede önemli ekonomik ve toplumsal değişikliklere yol açar. Ayrıca o zamana kadar Libya'yı pek önemsemeyen Arap Birliği de daha dikkatli davranır. Toplumsal refah arttıkça ve savaş ve sıkıntılı dönemleri yaşamış olan nesiller ortaya çıktıkça, Nasır ve onun başını çektiği Arap

milliyetçiliği, toplumu daha çok etkilemeye başlar. Filistin’de Yahudiler karşısında alınan yenilgilere sessiz ve hareketsiz kalan yönetime tepkiler artmaya başlar.

İngiltere ve Amerika ile yapılan anlaşmaların ihanet belgesi olduğunu söyleyen Nasır Libya yönetimi aleyhine etkin bir propaganda kampanyası yürütür. Buna tepki olarak, Libya, Fas, Tunus ve Cezayir gibi Batı sempatzanı olan Arap devletlerine yönelir. Amerika ve İngiltere de bu yönelişi onaylar.

1959’da Nasır’a sert karşıtlığıyla bilinen Burgiba’nın ülkesi Tunus ile Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanır. Bu bir çeşit Nasır karşıtı anlaşma olarak algılanır ve Nasır iki ülkeyi, Arap Birliğini parçalamakla suçlayarak saldırıya geçer. Mısır ile Libya arasındaki ilişkiler iyice gerginleşir. 1964’de Kahire’de düzenlenen Arap Zirvesi lehine, Libya’da işçiler ve öğrenciler gösteriler düzenler; ülkenin önemli şehirlerinde çatışmalar çıkar.

Olaylar hızlı gelişmektedir, yönetim zor durumda kalır. Bu gelişmelerin ve Nasır’ın baskısı üzerine Kral, Amerikan ve İngiliz üslerinin kapatılmasını, bu ülkelerden ister.

1967 Arap-İsrail savaşından sonra, Nasır’ın Libya’daki Amerikan ve İngiliz üslerinin Mısır’a karşı kullanıldığı, bu üslerden İsrail’e yardım yapıldığı ve İsrail pilotlarının bu üslerde eğitim gördükleri yolundaki konuşması Libya halkını ayaklandırır; bir çok şehirde öğrenciler ve polis çatışır.

Bu arada ordu içinde örgütlenmiş olan “Özgür Subaylar Hareketi”ne mensup asker ve subaylar da yönetimin tutumundan rahatsız olmuşlardır. Kral, Mısır-İsrail savaşına gizlice katılan subayları görevden alır, Başbakan Halim’i değiştirir ama, olayların önünü alamaz.

Amerikan ve İngiliz istihbarat birimlerinin kontrolündeki Libya istihbaratı, ordudaki gizli oluşumlardan ve onların yönetime karşı ayaklanma hazırlıkları içinde olduklarından haberdar olsa da, 25-30 yaşlarındaki genç ve küçük rütbeli subayların böyle bir işe kalkışmaya cesaret edemeyeceklerini hesaplarlar. Ama 31 Ağustos/1 Eylül 1969 gecesi genç subaylar kansız bir darbe ile yönetimi ele geçirir.⁷

1968’de Türkiye-Libya arasında imzalanmış olan Ticaret Anlaşması, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini amaçlıyordu.

1 Eylül 1969’daki devrim, Kral I. İdris’in Türkiye’de bulunduğu bir dönemde oldu ve krallık yıkılarak cumhuriyet kuruldu. İhtilal Kumanda Konseyi’nin başı olan Üsteğmen Mu’ammer el-Kaddâfi önceleri çok sevdiği ve babası saydığı Cemal ‘Abdunasır’ın ölümünden sonra kendi siyasî teorisini oluşturmaya girişti.

7 Karasapan, Celal Tefvik, *age.*, s. 346-372; Hüsnü Mahli, *Türk-Libya İlişkileri 20 Yıllık İlişkilerin Karşılıklı Ekonomik Gelişmelere Katkısı-*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990, s. 76-79; Kavas, Ahmet, Koloğlu, Orhan, *age.*, XXVII, s. 182-183.

Libya'nın 1969'da İslam Konferansı Teşkilatı'na, 1975'te Arap Ekonomik Birliği Konseyi'ne üye oldu. Arap Birliği söylemine çok inanan Kaddafi yönetimindeki Libya 1969'da "Birleşik Mağrib", 1970'de "Mısır ve Sudan" ile, 1971'de "Suriye" ile 1973'te yine "Mısır" ile ve daha sonra "Tunus" ile bütünleşme girişimleri beklenen sonuçları vermedi.

1976'da Kaddafi tarafından formüle edilen ve *Yeşil Kitap* adıyla bilinen "Üçüncü Dünya Teorisi" adlı yayın, Liberalizmin teorisi ve blokuyla Marksizmin teorisi ve blokuna karşı bütün dünyayı birleşmeye çağırıyordu. "Kütlelerin devleti" anlamına gelmek üzere "Cemahiriyye" kelimesi ile birlikte sunulan söylem, sosyal adaleti sağlamayı ve sınıflar arası farkları ortadan kaldırmak için sosyalist uygulamayı, grup ve parti sömürücülüğüne karşı parlamentoyu kaldırıp halk komiteleri aracılığıyla halk iktidarını kurmayı, uluslararası alanda barış içinde bir arada yaşama ilkesine bağlı kalarak bağımsızlık ve tarafsızlığı korumayı, bu yolda ilerlerken Kur'an'a uygun davranmayı öneriyordu.

Libya, Arap dünyasında istediği bütünleşmeyi sağlayamadığı gibi tepkilere sebep olarak yalnız kaldı. 1980'de 22 milyar dolar olan petrol geliri 1986'da 5 milyar dolara geriledi. Amerika ile ilişkileri de gittikçe bozuldu. 1981, 1983 ve 1984'te Amerikan kuvvetleri Libya'yı bombaladı. Bazı Arap ülkeleriyle de ilişkileri bozuk olan Libya Afrika içlerinde etkili olarak uluslararası alanda güçlenmeyi denedi; Çad ve Fas ile başarısız birleşme denemelerinde bulundu. 1985'te Rusya ile Amerika'nın nükleer silahlanmayı ve genel savaş ihtimalini engelleme yolunda anlaşmaları Libya'nın politikasının, uluslararası alanda desteksiz kalmasına yol açtı.

1992'de Birleşmiş Milletler ambargosu başladı. 1993'te Libya dışındaki mal varlıkları donduruldu. Ekonomik durum bu son iki olayla kötüleştiyse de 1997'de ambargonun kalkmasıyla tekrar bir canlanma oldu.

Libya'ya çok haksızlıklar yapan Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında, oldukça durgun seyreden Türkiye-Libya ilişkileri, Türkiye'nin 1974'teki Kıbrıs Barış Harekatıyla birlikte bir canlanma dönemine girdi. Türkiye'nin Kıbrıs hareketini, müslümanların yürüttüğü bir cihad hareketi olarak algılayan Kaddafi, ilişkilerin dozunu zirveye çıkaracak bir anlayışla Türkiye'ye askeri, siyasî, maddi ve manevi destek verdi.⁸

Ardından 1975'te İktisadi İşbirliği ve Ticaret Anlaşması imzalanarak, petrolün gelirinin ülkede yatırımlara dönüştürülmeye başlandığı bu dönemden itibaren Türk firmalarına büyük ihaleler verilmeye başlandı. Buna bağlı olarak Libya'ya yapılan ihracat arttığı gibi oradaki Türk istihdam gücü en yüksek zamanında 120 bine ulaşmıştır.

1975'te Başbakan Callud Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Açıklanan ortak bildiride, ikili ilişkilerin daha da güçlendirilmesi niyetleri dile getiriliyordu. Cumhurbaşkanı Fahri S. Korutürk, Başbakan Sadi İrmak ve Genel Kurmay Başkanı Semih Sencer ile

8 Bu desteklerin ayrıntısı için bkz. Mahli, Hüsnü, *age.*, s. 112-114.

görüştü. Bülent Ecevit ile görüşmek için ziyaretini uzattı. Bu ziyaret iki ülke dışında Arap basınında da yankılar uyandırdı.

1976'da Bülent Ecevit Libya'yı ziyaret etti.

Kısa bir durgunluk döneminin ardından 1980'de Turgut Özal Libya'yı ziyaret eder. Bu ziyaretle ilişkiler yeniden canlanır. Ekonomik ilişkiler hareketlilik kazanır. Bir çok alanda ortak firmalar kurulur. Özal daha sonra Libya'yı defalarca ziyaret etmiştir.

Yine de 1969 öncesi sıfır noktasındaki Türkiye-Libya ilişkileri bu tarihten itibaren inişli çıkışlı bir seyir izlerken, genellikle, Kaddafi'nin Amerikan karşıtı politikalarının engeline takılarak günümüze kadar gelmiştir.

Görüldüğü gibi, günümüzde etkileri hala yaşanan, Libya'nın uluslararası alanda karşı karşıya kaldığı Siyasî sorunların arkasında, başından beri izlenen Amerikan karşıtı politikalar vardır.⁹

3.6. 1908-1969 Arası Dönemde Libya'da Siyasî Olaylar Kronolojisi

1908	II. Meşrutiyetin ilanı
Eylül 1911	Libya'yı İtalyanların işgal etmesi
Ekim 1912	Türkiye-İtalya arasındaki Oşi Anlaşması Libya'da yaklaşık 350 yıllık Türk hakimiyetinin sona erışı
Ekim 1912	Trablusgarb Vilayeti ve Bingazi Müstakil Sancağının Osmanlı Devleti'nden hukuken ayrılması
Kasım 1914	Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi
Temmuz 1924	Lozan Antlaşması, Türkiye'nin Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki haklarından feragat edilmesi
1929	Libya'yı yönetmekte zorlanan İtalya, Osmanlıları taklit ederek Libya'ya bir umumi vali tayin edimesi ve Trablus, Misirâta, Bingazi ve Derne merkezlerine (sancak) ayrılması
Eylül 1931	Ömer Muhtar'ın esir alınması, bir celsede idama mahkum edilmesi ve 20.000 Libyalının önünde idam edilmesi
Ocak 1932	Mücahitlerin direncinin kırılması ve İtalyan Hükümetince Libya'da iç harbin bittiğinin ilan edilmesi
Mart 1933	es-Seyyid Ahmed eş-Şerîf 'in vefatı
Ocak 1934	es-Senûsi Tarikatına ait mülklere ve topraklara el konularak İtalyan İskan Kurulu adına tescil ettirilmesi
1936-1937	İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ve burada Libyalı askerleri kullanması
1937	Mussolini'nin Trablus'ta İslâm Kılıcını (Seyfu'l-İslâm) kuşanması

9 Mahli, Hüsnü, *age.*, s. 149.

Ocak 1939	İtalyan Krallığı emirnamesiyle Libya, İtalyan Krallığının ayrılmaz bir parçası haline getirilmesi ve Libyalılara "Özel İtalyan Vatandaşlığı" hakkı verilmesi
Haziran 1940	İtalya'nın, Almanya ile II. Dünya Savaşı'na girmesi. Ekim 1942 İngiliz kuvvetlerinin, bütün Libya'yı ele geçirmek için taarruza geçmeleri
Ekim 1942	İngiliz kuvvetlerince önce Habeşistan'da sonra da Libya'da İtalyan yönetimine son verilmesi
1943	Seyyid İdris es-Senûsî'nin, İngilizlerin öncülüğünde Bingazi'ye girişi
1949	İngiliz Askeri İdaresinin, es-Senûsî'yi tüm Libya adına Berka Hükümetini kurmaya davet etmesi
Aralık 1949	Birleşmiş Milletler tarafından Libya'nın bağımsız bir devlet olarak teşkilatlandırılması hakkındaki kararını alınması
Haziran 1950	Bingazi'de Meclisin, es-Senûsî tarafından açılması
Ekim 1951	Trablus'ta es-Senûsî tarafından Birleşik Libya Krallığının ilan edilmesi
Aralık 1951	Birleşik Libya Krallığı'nın egemenliğine kavuşması Ekim 1952 Trablus'ta ilk Türkiye Büyükelçiliğinin açılması
Aralık 1955	Libya Birleşik Krallığının Birleşmiş Milletler üyeliğine kabul edilmesi
1967	Arap İsrail Savaşı
1969	1 Eylül Devrimi (el-Fâtih Devrimi)

4. EDEBİYAT, BİLİM VE KÜLTÜR KURUMLARI

4.1. Zâviyelerden Üniversiteye

Modern dönemin edebî hayatının alt yapısını oluşturan eğitim kurumlarına göz atmak gerekmektedir. Bu sebeple, çok fazla geri gitmeden, sadece bizim inceleyeceğimiz dönemin öncesine tekabül eden zaman dilimindeki kurumlara bakmak gerekirse, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ele almanın yeterli olacağı kanaatindeyiz. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Libya vilayetinde ekonomik durum zayıftı. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan nüfusa hizmetlerin götürülmesi de kolay değildi. Libya'nın tarihinden kısaca bahsettiğimiz sayfalarda da görüldüğü üzere, ülkede Siyasi istikrarsızlıkların ardı arkası kesilmiyordu. Bu durum, insanların o yüzyılın şartlarında eğitim ve kültür hayatlarına önemli sınırlamalar getiriyordu. Yine de halk ve onların sağduyulu önderleri meydanı tamamen boş bırakmıyordu.

Dönemin önderlerini barındıran en önemli kurumları camiler, mescidler, zâviyeler ve tekkelerdi.

Zâviyeler Libya'da on ikinci yüzyıldan beri bulunmaktaydı. O zamandan itibaren kurulan bazı meşhur Zâviyeler şunlardır: **Zâviyetu Evladi Sinan**, **Zâviyetu Evlad-i Suheyli**, **Zâviyetu Ebî Mâdî**, **Zâviyetu'ş-Şeyh 'Abdusselâm el-Esmer**, **Zâvi-**